

УДК 340.12(436+7/8)

Ягунов Д.В., м.Київ

ТЕАТРАЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ПЕНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

Стаття присвячена проблематиці сучасної пенітенціарної реформи, що реалізується з лютого 2016 року. У статті аналізується проблематика відірваності пенітенціарної реформи від реальних соціальних умов та проблем, що підлягають вирішенню. Акцент робиться на тому, що пенітенціарна реформа має здебільшого формальний й поверховий характер, а тому носить очевидно театралізоване спрямування.

Ключові слова: пенітенціарна реформа в Україні, модуляції кримінального покарання, Мішель Фуко, театральність, перспективи реформування пенітенціарної системи України.

Свого часу видатний французький філософ Мішель Фуко глибоко проаналізував питання модуляцій кримінального покарання, які змінювали одна іншу у своєму розвитку: модуляція театралізованого покарання, модуляція «виправної» дисципліни, модуляція безпеки [1, с.218-228].

Так, досліджуючи особливості трансформації європейських каральних практик та беручи за основу класичну працю німецьких вчених Руше та Кіркхеймера «Покарання та соціальна структура» (1939), присвячену економічній обумовленості видів покарання, Фуко сформулював вельми цікаву конструкцію у вигляді послідовної зміни модуляцій каральних практик, визначивши, де для кожної модуляції є характерним певні закони кримінального права та кореспондуюча цим законам реакція.

Першу модуляцію кримінального покарання Фуко визначив як «бінарний код законності», який характеризував європейську пенальність до початку ХІХ ст. В межах цієї модуляції елементарний закон кримінального права (традиційні заборони «не вкради», «не вбий» тощо) супроводжувався традиційними та на той час покараннями у вигляді смертної кари, вигнання, тілесних покарань або штрафу.

Саме *театральність*, на яку постійно вказував М. Фуко, червоною стрічкою проходить крізь *бінарний код законності*. Сказати те, що середньовічні капітальні та тілесні покарання були театром – це майже нічого не сказати. Чого, наприклад, варта римська *roena cullei* (мабуть, більшої театральності ще варто пошукати), яка була засвоєна і в ряді європейських країн (наприклад, французький «*Livres de Justice et de Plet*», 1260), де йдеться про «покарання в мішку з півнем, собакою та змією».

Аналогічний приклад можна привести і у випадку з покаранням у вигляді віддання на розтерзання хижим тваринам. Можна згадати опис цієї «людинолюбної забави» у романі Вальтера Скотта «Квентін Дорвард», застосування якої припало на кінець ХV ст. Як не дивно, але це покарання широко використовувалося в Європі навіть до ХІV ст. Навіть Кампанелла у своїй утопії «Місто Сонця» (1602) сумував за відсутністю такої театральності, тому і пропонував застосовувати це покарання, а на додаток – публічне носіння злочинцями ганебної стигматизуючої одежі.

Отже, подібні покарання застосовувалися аж до того часу, коли вже класична школа кримінального права вже стукала у двері європейської пенології.

Час втілення першої модуляції визначити надзвичайно важко. Це може викликати тривалі дискусії. Так, Фуко прямо вказує, що бінарний код законності – це «архаїчний апарат кримінального права, яким він заявляє про себе, починаючи з Середньовіччя та закінчуючи ХVІІІ ст.».

Проте ми гадаємо, що більш важливим є час завершення панування цієї модуляції. Початок переходу від «покарань тіла» до «покарань душі» в Європі розпочався з 1750-х рр. та завершився на початку ХІХ ст., коли вже ідея морально-релігійного виправлення тріумфально крокувала по Європі та Америці, навіть не очікуючи, що тріумф скоро перетвориться на фарс, а головне – не помічаючи наближення до цього фарсу. А поки що на той час на порядку денному перебували «пенітенція» та філантропічна діяльність Джона Говарда, прийняття в

Англії Пенітенціарного акту 1779 року, створення перших насправді пенітенціарних установ в США, перші кроки на шляху створення сучасних уявлень щодо пробації (Англія, 1820-ті рр.), що в сукупності створило яскраву та видовищну ширму гуманізації.

Щодо завершення першої модуляції, то віддамо слово Мішелю Фуко, який точно зобразив цей аспект проблематики, що нами розглядається: «В кінці XVIII – на початку XIX ст. ст., не зважаючи на окремі яскраві спалахи, похмуре *каральне свято* починає згасати». Каральні практики поступово перестають бути *театралізованим видовищем*.

Публічні страти сприймаються як вогнище, де час від часу знову спалахує насильство. Можна згадати відому страту Дам'єна (1757), процедуру якої не застосовували понад сто років і спеціально для цього випадку відновили по старовинним манускриптам. І це – буквально за декілька років до публікації Чезаре Беккарія свого фундаментального твору «Про злочини та покарання».

Не можна також не згадати гравюри видатного італійського архітектора, «батька» «паперової» архітектури Джованні Баттіста Піранезі (1720-1778) з його «Фантастичними зображеннями в'язниць». *Нульова функціональність. Максимальна театралізованість*. Ще не друга модуляція, проте вже й не перша. За хаосом стін та тіней проектів Піранезі вбачаються проблиски дисциплінарних технік, контури того, що згодом з легкої руки Беккарія отримає назву «класична школи кримінального права».

Подібних прикладів можна навести багато, проте в контексті цього дослідження варто додати, що, наближаючись до кінця Середньовіччя, каральні практики стали *стриманими*. Все це знаменує остаточне завершення епохи панування модуляції бінарної законності.

Друга модуляція – це той самий «*не укради*» та «*не вбий*», які формують відповідну систему покарань. Проте реакція на злочин вже представлена не з демонстративними театралізованими каральними актами, проте з ув'язненням (або, краще, *практикою ув'язнення*), яке позиціонує себе як «*виправне*».

Дисциплінарний механізм відтворює всередині себе якісно нового злочинця, який відчуває на собі, крім закону та судового рішення цілий ряд медичних та психологічних технік, які створюють каркас процедур *діагностики, класифікації та обробки*. В системі координат цієї модуляції злочинець підпадає під дію серії процедур, спрямованих на його трансформацію, які сьогодні ми називаємо «*пенітенціарними техніками*», які, в свою чергу, засновані на традиційних та добре знайомих нам «*засобів виправлення*» (режим, обов'язкова праця, освіта, моральне виховання тощо).

Появу *третьої модуляції* можна віднести приблизно до початку XX ст. Вона пов'язується з пошуком відповіді на питання, кількість та якість який перевищило «спроможності» другої модуляції. «Які покарання ми повинні застосовувати» – це перше питання, яке ставиться в контексті формулювання засад третьої модуляції? Проте це питання визначається вже не бажанням виправити злочинця (нехай навіть формальним), а необхідністю знайти відповідь, скільки ж його виконання дійсно коштуватиме платників податків. Втління каральних практик завжди було сферою політичної діяльності, проте той рівень політизації, який почала характеризуватися пенальність з початку 1980-х рр., не йде в будь-яке порівняння з минулими модуляціями.

Головним для третьої модуляції («пристрою безпеки») є те, що питання «виправлення» або «реформації» злочинця не стоять на порядку денному, хоч не можна не визнати, що і за третьою модуляцією розвивається шлейф реформаційного ідеалізму. Ідея виправлення у традиційному її розумінні вичерпала себе, а ідея «*Нічого Не Спрацьовує*» нанесла на початку 1970-х років їй такого нищівного удару, від якого вона так і не відійшла. Питання стосовно того, чи не повернеться злочинець до злочинної діяльності після застосування кримінально-правових заходів, є актуальним не в силу необхідності забезпечити реформацію (виправлення, ресоціалізацію, реабілітацію, моральне відновлення) злочинця, скільки в силу того, щоб переконатися, що повторний злочинний акт не буде ще більше коштувати для платників податків.

Сьогодні відображення цієї модуляції можна знайти скрізь. Скільки коштуватиме реалізація тієї чи іншої пенальної стратегії для платників податків? Наскільки ця політика буде створювати *«найбільшу цінність для грошей платників податків»*? Такі питання вже тривалий час стоять на першому місці в статутних документах сучасних в'язничних служб та служб пробації, органів поліції та інших елементів національних систем кримінальної юстиції.

У світлі кризи реабілітаційного ідеалу сутність цього відображення третьої модуляції можна відобразити за допомогою висловлення Роберта Мартінсона: «Якщо ми не можемо нічого вдіяти зі злочинцем щодо знищення рецидивного потенціалу його поведінки, ми повинні принаймні робити це максимально дешево» [2, с. 28-30].

Крім того, питання щодо ризиків, про яке далекоглядно говорив Фуко наприкінці 1970-х років, вже через 30 років постало у вигляді «менеджменту ризиків вчинення рецидивних злочинів та спричинення суттєвої шкоди», що служить філософсько-концептуальним підґрунтям для діяльності сучасних служб пробації та в'язниць.

Можна сказати, що *«убезпечення»*, помножене на *«ціну»*, стало сутністю третьої модуляції, яка замінила модуляцію кримінального покарання реформаційно-реабілітаційного зразку. *«Пристрій безпеки»* замінив *«дисциплінарний механізм»*.

Власне, це був вступ до цієї статті. Основна ідея пропонується нижче.

Мішель Фуко писав, і його думки потрібно продовжити, що на майбутнє ми повинні критично оцінювати і окреслювати риси наступної модуляції того, що традиційно називаємо «кримінальним покаранням», характерної для суспільства ХХІ століття, його умовам, вимогам та реаліям.

Відтак на початку ХХІ століття варто поставити питання про зміну третьої, «новоевропейської» модуляції безпеки та її просторове розширення.

Тому проблематика цієї статті пов'язана тим, що у ХХІ століття українська практика управління пенітенціарною системою, здавалося б, мала б спиратися на товстезний й надміцний фундамент досягнень та критичних висновків світової та вітчизняної пенітенціарної думки.

Проте сьогодні можна спостерігати великий й вельми небезпечний відрив між світовою науковою думкою та відповідними напрацюваннями, статистичними даними, реалістичними кримінологічними та пенологічними дослідженнями з одного боку та сучасними тенденціями того, що претендує називатися «державним управлінням пенітенціарною системою» та «реформою пенітенціарної системи України».

У цій статті ми не будемо говорити про останню пенітенціарну реформу. Вже і так багато сказано про її незграбність й непродуманість, корупційні впливи та ризики, таємність, прихованість та непрозорість. Свою думку з цього приводу ми вже висловлювали [3].

Єдине, що можна додати, це те, що ми можемо сьогодні наочно спостерігати, на жаль, вдалі спроби ініціаторів пенітенціарної реформи уникнути політичної та юридичної відповідальності за провал очевидно непродуманої пенітенціарної реформи та свідоме упущення шансу провести зазначену реформу на належному рівні та у потрібний час. Ми також можемо сьогодні наочно спостерігати формальне подрібнення сфер відповідальності за наслідки такої реформи та подальшої тінізації поточного стану та наслідків останньої пенітенціарної реформи.

Проте у цій статті ми водночас висуваємо тезу про те, що остання пенітенціарна реформа, як це не дивно, зробила велику справу. Ініціатори цієї реформи навіть і не могли перебачити, що закинуть до дискусійного науково-практичного поля таку велику кількість питань, проблема та суперечливих моментів, за якими вітчизняна пенологія буквально скучила. Адже є дійсно великим мистецтвом закинути до дискусійного поля твердження, що біле є чорним для того, щоб спростувати цю тезу.

Власне, єдине за що можна подякувати ініціаторам цієї пенітенціарної реформи, так це за мистецтво піднесення яскравих театральних підмостків й блискавичних вистав до рівня ідеї, що *начебто* зумовила проведення пенітенціарної реформи в Україні. Власне, подякувати більш не має за що. Принаймні на цьому етапі.

Отже, давайте спробуємо проаналізувати, що являє собою українська пенальність, закута у тиски *так званої* пенітенціарної реформи, яка все й скрізь пояснює «гулагівським минулим» та «необхідністю гуманізації процесу виконання кримінальних покарань», сором'язливо й делікатно відмахуючись від очевидно непотрібних для неї науки, соціологічних досліджень й опитувань, історії, економіки, усталених кримінологічних концепцій та законів, які вона так вперто намагається витіснити з дискусійного поля за допомогою театральних афіш, яскравих програм та ефектного освітлення театральних підмостків.

Повертаючись до аналізу модуляцій покарання Мішеля Фуко, варто ще раз наголосити на цій трансформації: від театральної пунітивості Середньовіччя до тотальності безпекової модуляції Нового часу. Позбавлення покарання показової яскравості. Приховування процесу відбування покарань від публіки. Раціоналізм, економічна обґрунтованість, а відтак – розсудливість у застосуванні методів кримінально-правового впливу.

Проте парадокс полягає у тому, що сучасна українська пенальність, яка дедалі більше відчуває штучний вплив, дедалі більше нагадує каральні практики Середньовіччя саме за ознаками своєї театральності.

Більше того, іноді театральність сучасної української пенітенціарної реформи значно перебільшує концентрацію театральності середньовічних каральних практик. Роль катів, колодників, ланцюгів, ешафотів та гільйотин виконують показові прес-конференції, абсолютно ненаукові, але яскраві відео-репортажі, відвідування прокурорами пенітенціарних установ, проведення так званих «інспекторських перевірок», проведення не менш показових святкувань днів народження письменників, поетів та народних героїв у в'язницях.

Кримінально-виконавча процедура перетворилася на театралізовану виставу, проте з невеликою відмінністю.

Так, на відміну від класичного карального театру Середньовіччя сьогодні ми спостерігаємо постмодерністську театралізовану виставу, де життя замінили на незрозумілі, проте надзвичайно яскраві декорації та гру акторів, яка може приваблювати погляд роззяв, які навіть не можуть помітити, що ці актори, власне, не є акторами. Адже немає ані акторської освіти, ані таланту, ані відвертості, ані чесності гри, ані честі. Лише яскраві декорації та палке бажання зібрати гроші з роззяв та одразу ж спрямувати коней театрального фургону до іншого містечка, де місцеві мешканці з великою радістю виділять як час, так і заощадження на «найкращу в світі театральну трупу», яка начебто «надає вистави на рівні світових театральних стандартів».

У цьому й криється глибока проблема, адже не можна погодитися з Фуко, що дієвість покарання визначається не видовищністю, а невідворотністю. Не жорстокість покарання здійснює превентивний вплив, а саме його *невідворотність*. Тим не менш сьогодні вітчизняна пенітенціарна реформа збільшує до неприродних обсягів *концентрацію театральності в пенологічній практиці*.

Фуко писав, що на початку XIX століття зникає грандіозне видовище фізичного покарання, з покарання виключається театралізація страждання. Розпочинається епоха *каральної стриманості*.

Це – про середину XIX століття. Проте яким чином ми сьогодні ми можемо зобразити сучасну українську пенальність? Яких меж має досягнути сучасна реформаторська сором'язливість та стриманість у намаганні карати покаранням, яке позбавлене кари?

Здається, що сучасна українська практика управління пенітенціарною системою переконливо демонструє те, що мало зникнути ще у XIX столітті, а саме театральність у каральній практиці. Наголосимо: йдеться про *зайву* театралізацію.

Здається, що таких меж не існує, адже сьогодні, звичайно, нам демонструють не театралізацію страждання, а театралізацію реабілітаційної парадигми, внаслідок чого реальність життєвих ситуацій замінюються на яскраві, проте водночас дешеві декорації.

Для цілей останньої вітчизняної пенітенціарної реформи реквізит було ретельно підготовлено як для акторів-зłodіїв («сталінська система», «гулагівські методи», «рабовласницька система», «кати-пенітенціарії», «радянська кримінально-виконавча

інспекція)), так і для акторів виключно позитивної спрямованості з героїчним ореолом («міністерство справедливості», «пенітенціарна реформа», «команда реформаторів», «я – реформатор», «служба пробації, якої не існувало раніше», «повноцінна служба пробації», «вплив, після якого 98% злочинців не вчинило рецидивні злочини», «досудові доповіді, що забезпечуватимуть суддів повною характеристикою на злочинця» та багато іншого. Театральні підмостки з успіхом витримали численну кількість анонсованих театральних вистав, адже ефірного часу було вдосталь.

При проведенні останньої пенітенціарної реформи заздалегідь підготовлена риторика «виправлення» витіснила у покаранні власне *каяття* та *розуміння завданого зла*. Риторика «виправлення» (навіть не *техніка* виправлення, про яку писав Фуко) звільнила не лише суддів від принизливого для них карального ремесла. Під цю «амністію» намагаються попасти прокурори, адвокати та усі ті, кого Фуко слушно назвав «чиновниками від ортопедії». Водночас це, як писав Фуко, аж ніяк не виключає пунітивної старанності й завзятості.

У намаганні надати кримінальному покаранню ще більш гуманного характеру чиновники від моральної ортопедії/юстиції, позабувши і про права людини, і про юридичну практику, і про об'єктивні соціальні закони, і про цілі покарання, і про пенологію та соціологію, і про статистику штучно розділяють покарання на елементи, створюючи між ними атмосферу тотальної нерівності – від піднесення одних елементів покарання до абсолюту до тотального нівелювання інших елементів.

Сьогодні є очевидним, що покарання *як такого* у вітчизняній практиці виконання покарань дуже мало. Класичне покарання, до ідеалів якого ми так усі прагнемо, та відповідні цілі класичного кримінального покарання (кара, загальна превенція, виправлення та спеціальна превенція) витісняються політичними спекуляціями та псевдо-гуманістичними концептами, які перетворюють покарання на щось інше (на відміну від того, про що говорив Беккарія та інші класики).

Використана література:

1. Ягунов Д.В. Трансформація модуляцій кримінального покарання: від законності до убезпечення (філософсько-правовий аналіз) / Д.В. Ягунов // Актуальні проблеми політики. – 2013. – Вип. 49. – С. 218-228.
2. Ягунов Д.В. «Криза реабілітаційного ідеалу» в наукових працях Роберта Мартінсона та їх значення для формування сучасної пенальної політики / Д.В. Ягунов // Південноукраїнський правничий часопис. – 2010. – №4. – С.28-30.
3. Yagunov D. Managerialism in Reforming the Penitentiary System of Ukraine: Some Conclusions about the Current Modulation of Penalty / D. Yagunov // European Political and Law Discourse. – 2016. – Volume 3. – Issue 5. – P. 63-68.

Ягунов Д. В. Театральність української пенальної політики

Стаття посвячена проблематике современной пенитенциарной реформы, реализуемой с февраля 2016 года. В статье анализируется проблематика оторванности пенитенциарной реформы от реальных социальных условий и проблем, подлежащих решению. Акцент делается на том, что пенитенциарная реформа имеет преимущественно формальный и поверхностный характер, а потому носит очевидно театрализованную направленность.

Ключевые слова: *пенитенциарная реформа в Украине, модуляции уголовного наказания, Фуко, театральность, перспективы реформирования пенитенциарной системы Украины.*

Yagunov D. V. Theatricality of the Ukrainian penal policy

This article is focused to the problems of last penal reform, which had being implemented since February 2016. The article analyzes the problems of isolation of the last prison reform from the real social conditions and problems to be solved. The emphasis is on the fact that prison reform is largely formal and superficial, and therefore is of obviously dramatized character

Key words: *penitentiary reform in Ukraine, modalities of punishment, Michel Foucault, theatricality, the prospects for reform of the penitentiary system of Ukraine.*